

VERBALIZATION OF GLUTTONIK CONCEPT-RELIAS IN LITERARY TEXTS

Turdieva Nilufar Yakubovna¹, Eliboeva Zarnigor Normominovna²

¹Samarkand State Foreign Language Institute docent, f.f.n.

²Master student of Samarkand State Institute of foreign languages

ГЛЮТТОНИК КОНЦЕПТ-РЕАЛИЯЛАРНИНГ БАДИЙ МАТНДА ВЕРБАЛЛАШУВИ

Турдиева Нилуфар Ёкубовна

Самарқанд давлат чет тиллар институти доцент, ф.ф.н.

Элибоева Зарнигор Нормўминовна

Самарқанд давлат чет тиллар институти магистранти

Аннотация. Мазкур мақола глуттоник концепт-реалияларнинг бадий матндаги вазифалари тадқиқига бағишланган бўлиб, тадқиқот реноминация назарияси асосида олиб борилган, мазкур назария доирасида R-реалия, (маданий предметларни аниқлашда) C-реалия (маданий концептлар аниқлашда) ва L-реалия (маданий концептлар ва предметларни аниқлашда) атамалари қўлланилган.

Калит сўзлар: реноминация, реалия, маданий концепт, культурема, миллий колорит, эквивалентсиз лексика, лингвомаданият, концепт-реалия.

Барчамизга маълумки бадий адабиёт лингвомаданий маълумот билан бир қаторда ҳар бир халқнинг миллий ўзлигини ўзида мужассам қилувчи маълумот ташувчиси ҳисобланади, чунки ҳар бир бадий асар яратувчиси муайян тил соҳиби бўлган ва маълум бир маданиятга тегишли бўлган инсондир. Бир томондан, муаллифнинг дунёқараши, диний эътиқоди асарнинг бадий оламига ўз таъсирини кўрсатади. Иккинчи томондан, бадий матн ифодалилигининг асосий мезони ундаги қахрамон ҳисобланади, унинг ўзига хос нутқ сулуи, кундалик ҳаётга бўлган қарашлари муҳим ўрин эгаллайди.

Таъкидлаш жоизки, бадий матнда акс этган лисоний ва нолисоний омилларнинг ўзаро муносабатлари миллий хос сўзларда, яъни бошқача қилиб айтганда реалияларда ўз аксини топади. Мазкур сўзларнинг миллий семантикаси китобхонга асарнинг бадий олами, ундаги қахрамонлар образи маънавий дунёсига кириб боришга ёрдам беради ва шу аснода муаллифнинг бадий интенциясини тўғри талқин қилишга имконият яратади.

Илмий-лингвистик адабиётлар тахлили шуни кўрсатмоқдаки, реалиялар ўзига хос эга лексика тури бўлиб, миллий колоритни ифодалашга хизмат қилади. Тил тизимининг маданий хос элементи ҳисобланган реалиялар шунингдек ўзида экстралингвистик маълумотни мужассам қилади ва фаннинг турли соҳаларида тадқиқот ишларини олиб боровчи олимларнинг эътиборини ўзига жалб қилади (шу жумладан, тилшунослик соҳаси, таржимашунослик соҳаси, лингвомаданиятшунослик соҳаси вакиллари ва б.).

Тилшуносликда реалия тушунчасига изоҳ бериш масаласи ҳалигача мунозарали масала ҳисобланади. Турли тадқиқотчиларнинг илмий ишларида реалиялар турлича талқинга эга бўлиб улар моддий объектларнинг номлари сифатида, кенгрок маънода тарих, география, давлат тузилиши, кундалик ҳаёт ва бошқалар билан

боғлиқ тушунчалар ва вазиятларнинг номлари сифатида изоҳланган бўлиб, эквивалентсиз лексикага қиёсланади [3, 47].

Бироқ шуни таъкидлаш жоизки, реалиялар маданиятнинг ўзига хос “таянч нуқталари” бўлиб, бир маданиятни иккинчисидан фарқлайди. Шу маънода, ўзбек тилшунослигида тез-тез қўлланиладиган “реалия” атамасига Х.Вермеерга тегишли бўлган хорижий лингвомаданият ва таржимашуносликда аксар холларда қўлланиладиган “културема” атамаси мос келади. Х.Вермеернинг културема атамаси қуйидагича изоҳланади: “Х маданият соҳиблари учун аҳамиятли бўлган ходиса, яъни културеам, Y маданият билан қиёсланганда, фақатгина Х маданиятга хос бўлиб чиқади”[9]. Шу нуқтаи назардан барча реалиялар маданий хос сўзлардир.

Ўтган асрнинг 50-йилларидан бошлаб реалиялар масаласи турли тиллар доирасида тадқиқ қилина бошланди, А.В.Федоров, Г.В.Чернов, Л.Н.Соболев, Я.И.Рецкер, И.И. Ревзин, Г.Д.Томахин, Л.А.Черняховская, Т.В.Чернов, С.И.Влахов, С.П. Флорин, В.Н.Комиссаров, Р.К.Миньяр-Белоручев, Н.Любимов, А.В. Федоров, Л.Л.Нелюбин, Э.Д.Львовская, В.Н.Крупнов, Л.С. Бархударов, М.Г.Комлев, В.Г.Гак, Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров, А.О.Иванов ўз тадқиқотларида тилларнинг ўзаро таъсири ва ўзаро муносабатларини ўрганишнинг концептуал ва фактик характеридаги фундаментал ғояларини илгари сурганлар. Peter Newmark, Douglas Robinson, Mildred L. Larson, E. Nida ва бошқа олимларнинг хорижий илмий адабиётларда эквивалентсиз лексиканинг назарий муаммоларига бағишланган асарлари мавжуд.

Реалияларни аниқлаш ва уларни таржимада тўғри бериш масаласи ҳали ханузгача таржимашуносликда муҳим ҳисобланади. Влахов ва Флорин реалияларни реалия бўлмаган сўзлардан қандай фарқлаш масаласини ҳам кўрадиларки, бу муаммонинг ечими фақатгина таржимоннинг қўлида деб ҳисоблайдилар: “асрнинг тўғри ўгирилиши таржимоннинг жараёнда қандай қарор қабул қилишига боғлиқ” [2, 30].

Реалиялар тилшуносликнинг лингвомаданиятшунослик ва антропоцентрик парадигмаси доирасида тадқиқ қилинади. Маданий предметларни ёки маданий концептларни ва шу аснода лисоний дунё манзараси фрагментларини аниқлаш лексик бирликлар тадқиқига бўлган қизиқиш бежис эмас. Реалиялар лисоний шахс тезариусида муҳим ўрин эгаллаб, мзкур шахс тегишли бўлган лингвомаданиятда муҳим ҳисобланган предметлар ва ходисаларни акс эттиради. Этник нуқтаи назардан тил соҳиблари фақатгина бир маданиятга хос бўлган ходисаларни тасвирладилар.

Мазкур йўналишда олиб борилган тадқиқот ишлари тахлили шуни кўрсатадики, ҳозирги вақтда замонавий тилшуносликда реалияларнинг ягона таснифи мавжуд эмас. Бу масалада олимлар, бир томондан, улар ишлаётган материалга, иккинчи томондан, ўзларининг илмий қизиқишларига асосланади. Шуни таъкидлаш керакки, миллий хос лексиканинг катта қисмини озиқ-овқат номлари ташкил қилади. Шу ўринда илмий мақоламизга, озив-овқат билан боғлиқ бўлган реалияларни глуттоник дискурс ва глуттоник концептлар билан боғлиқлигини таъкидламоқчимиз. Замонавий тилшуносликдаги долзарб йўналишлардан ҳисобланган концептология турли концептлар тадқиқини қамраб олади, шулар қаторида глуттоник концепт ҳам муҳим ўрин эгаллайди.

Барчамизга маълумки концептлар инсон идрок тизимининг асосий элементлари ҳисобланади. Улар ташқи, жисмоний дунё элементлари, биринчи навбатда, сўзнинг кенг маъносидаги нарсалар, яъни одамлар, ҳайвонлар, дарахтлар, тошлар, тоғлар, дарёлар, осмондаги булутлар, чакмоқ, қуёш ва ой, табиий ходисалар, шунингдек техник цивилизация ривожланишининг маълум бир даражасида (болта, найза, агава, кема, машина, самолёт, робот, телевизор, компьютер ва бошқалар) у ёки бу даврни ифодаловчи турли хил артефактларни қамраб олади.

Миллий колорит тамғаси билан белгиланган концепт- реалиялар бадий матн эстетик вазифалари доирасида турли функцияларни бажаради. Концепт-реалияларни тахлил қилиш жараёнида А.Кретов қуйидаги таснифларни таклиф қилади, яъни – маданий предметлар тахлилида R-реалия, маданий концептлар тахлилида С-реалия ва маданий концептлар номинацияси тахлили L-реалия атамалари қўллаш лозим [4, 13].

Юқоридагиларда келиб чиққан ҳолда, биз ўз илмий мақоламизда озиқ-овқат мазусидаги барча реалияларни, ягона глуттоник концепт-реалиялар атамаси билан ифодалаймиз. Тадқиқотимиз доирасида амалий тахлил материали сифатида жалб қилинган ўзбек тилидаги бадий асарлар ва уларнинг инглиз тилига амалга оширилган таржималари ҳамда глуттоник концепт-реалияларнинг функционал вазифаларини аниқлаш

доирасида глуттоник концепт-реалияларнинг бир неча функцияларини тахлил қилиб чиқамиз, яъни, миллий колоритни қайта яратиш функцияси, тарихий колоритни қайта яратиш функцияси ва б.

1. Миллий колоритни қайта яратиш функцияси.

Глуттоник концепт-реалияларнинг этнографик хусусиятини кўрсатадиган энг муҳим типологик характеристика бу халқнинг моддий ва маънавий маданиятининг турли шакллари билан боғлиқ миллийлик хосликдир. Шунинг учун бадиий асарда кундалик ҳаётнинг этнографик хусусиятларини кўрсатиб бериш учун миллий концепт-реалиялардан фойдаланилади.

Маълум бир давлатнинг ўзига хос тарихи ва маданиятини акс эттирувчи реалия-локализмларда минтақанинг ўзига хос тарихи ва маданиятини кўриш мумкин. Миллий реалиялардан фарқли равишда реалия-локализмлар муайян халқнинг тилида эмас, балки лахжаларга ёки унчалик аҳамиятли бўлмаган ижтимоий гуруҳ тилига тегишли бўлиб ушбу соҳага хос объектларни ёки уларга муносабатни билдиради [2]. Масалан, Ўзбекистоннинг водий вилоятларида, Тошкентда чўғда пиширилган гўшти “кабоб” ёки хамирли овқатни турларидан бирини номини “чучвара” деб айтилса, Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё ва бошқа вилоятларда “шашлик” ёки “барак” каби реалия локализмларга дуч келишимиз мумкин. Бундай лексик бирликлар асосан маданий реалия объектларини англатади ва R-концепт-реалия деб аталади ҳамда миллий ва маданий ўзига хосликнинг энг юқори даражаси билан ажралиб туради. Бу каби маданий реалияларни бадиий асарларда ҳам учратиш мумкин. Бундай реалияларнинг маъноси кўпинча маҳаллий мансубликнинг изоҳловчиси деб аталадиган мета-матнли шарҳларда баён қилинади. Масалан:

Дастурхонга тортилаётган кийик кабоби, каклик гўшлари ҳазратдан сўнг Қутлуғ Нигор хонимга қўйилар, ундан кейин Фотима Султонга навбат келар эди. Шу сабабли оғизда эрийдиган энг аъло гўшлар ҳам Фотима Султонга илитма овқатдек мазасиз туюларди. Оқшом ифторда ёйилган таомлар ҳазм бўлиб улгурмаган, дастурхон атрофидагиларнинг кўпчилиги ҳали кун бўйи оч юришини ўйлаб, ўзини мажбур қилиб бўлса ҳам кўпроқ овқат ейишга интилар эди. Қутлуғ Нигор хонимнинг ёнида ўтирган Қоракўз бегим овқатдан ҳам кўпроқ бодринг, хандалак ер, шарбат ичар эди – кеча кун иссиғида ташналикдан ниҳоятда қийналгани эсидан чиқмас эди [8, 23].

Tarjimasi

Shashlik from saiga meat, fried partridges, other dishes – all these were served first to Umarshaikh then to Kutlug Nigor-hanum, and only then - to Fatima; freshest, mild, melting in the mouth meat seemed tasteless as slightly burnt food to Fatima-sultan. They were not hungry (only a few hours passed from the evening meal), but everybody was eating, forcing oneself. Only Karakuz-begim, who was sitting next to Kutlug Nigor-khanum, didn't touch meat, just eating cucumbers, handalyak and she was drinking sherbet – yesterday she was tormented by thirst, this day she provided herself with enough water [10, 23].

Реалия-локализмларнинг тарихий романларда кўплаб учратиш мумкин, яъни улар билан бир қаторда нафақат минтақавий ўзига хослик, балки бошқа кўшимча маълумотларни ҳам олиш имконияти мавжуд, масалан, диний мансубликка ишора қилувчи маданий реалия - “ифторлик” (the evening meal). Мазкур реалияларнинг вазифаси бир томондан минтақавий ўзига хосликни кўрсатиш бўлса, иккинчи томондан диний мансубликни ва х.к. ларни кўрсатиб беришдан иборат. Шу тариқа реалия-локализмлар матннинг “типологиязация” жараёнида иштирок этиб, бўлиб ўтаётган воқеа ва ҳаракатларни муҳитини яратишга ёрдам беради.

Пиримқул Қодировнинг “Юлдузли тунлар” тарихий романини тахлил қилар эканмиз кўплаб реалия-локализмларга, реалия-диалектизмларга дуч келамиз. Масалан:

Ҳиротнинг энг зўр пазандалари тайёрлаган ғизол кабоблари, иштаҳа очувчи нордон очарлар, моҳича номи билан машҳур бўлган ўта нозик хуштаъм суюқ ошлар Музаффар мирзо ўз меҳмони билан ўтирган тиллакори кўшкнинг юқориги қаватига кетма-кет олиб чиқилмоқда эди [8, 266].

Tarjimasi

The most skilful cooks of Herat made kabob from the tender saiga's meat; the tastiest dishes with smell of cumin and other seasonings were served one after another on the upper deck of palace, painted with gold patterns [10, 245].

Келтирилган мисоллар шуни кўрсатадики, бадий асар контекстида кўплаб реалиялар маҳаллий ва айна пайтда тарихий маълумотнинг ташувчиси сифатида хизмат қилади. Албатта глуттоник концепт-реалияларни аниқ чегара асосида “тартибга солиш” мураккаб ва уларнинг маълум гуруҳларга бўлиниши асосан шартли, схематик ва мутлақ тўлиқликни талаб қила олмаслигини яна бир бор тасдиқлайди.

2. Тарихий колоритни қайта яратиш функцияси.

Реалияларнинг вақт нисбийлиги инсон моделини яратишда муҳим рол ўйнайдиган ва дунёнинг лисоний манзарасини муҳим элементи бўлган вақт омили билан боғлиқ. “Вақт омили” ва “инсон омили” ўртасидаги муносабатлар, Н. Д. Арутюнованинг сўзларига кўра, вақт чизиғини шартли равишда таркибий қисмларга ажратадиган мавжудлик нуктасида бўлган одам вақт моделига иккита мураккаб ва қарама-қарши компонентни - ҳаракат ва ҳаракат йўналишини - киритишида намоён бўлади. Нукта ҳаракат қилади, вақт у билан бирга ҳаракат қилади, шу билан бирга воқеалар дунёси вақт чизиғи бўйлаб ҳаракат қилади [1].

Вақт асосида боғлиқлик – глуттоник концепт-реалияларда белгиланган вақт (тарихий ва маданий) даврни акс эттирувчи воқеликнинг ўзига хос хусусияти - реалияни ўз даврининг белгисига айлантиради.

Луғатнинг муҳим қатлами тарихий реалиялардан иборат бўлиб, тарихийлик – “ўлик реалиялар” – вақт нисбати асосида даврий узоклиги туфайли ҳатто улар тегишли бўлган тил маданиятида ҳам ҳақиқий маъносини йўқотади. Улардан фойдаланиш доираси касбий алоқа ёки тарихий фантастика билан чекланган.

Тарихий колоритни бериш – бадий матндаги реалияларнинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади. Масалан:

Базм авжига чиққанда соқий Бобур қаршисига келиб, бир тиззасини гиламга тираб чўккалади, сўнг йигирма йилдан бери хумда куч йиғиб ётган ва бугунги зиёфат учун очилган тиниқ хушбўй майин обдан суроҳийга куйди-да, Бобурга узатди. Бобур ҳали май ичмаган эди [8, 267].

Tarjimasi

The royal carver came up to Babur, having kneeled, poured out of the jug a gold glass of maynob, the powerful and spicy, having taken the power and spice during twenty years. Babur had never drunk wine [11, 245].

Келтирилган мисолда кўплаб тарихий глуттоник реалияларга дуч келамиз. Маданий предметларни акс эттириб берувчи С-реалиялар (базм, хум, майноб, суроҳий) матндаги тарихий колоритни ўзида мужассам қилади.

Ўтказилган тадқиқотлар шуни хулоса қилишга имкон берадики, глуттоник реалия-концептлар бадий матн эстетикасининг бевосита таркибий қисми бўлиб, унда кўп ва хилма-хил функцияларни бажаради: улар ёзувчининг дунёқарашини акс эттиради, матннинг барча универсал бадий маъноларини намоён қилади, унинг эстетик экспрессивлигини шакллантиришда иштирок этади.

Бироқ, уларнинг функционал салоҳияти ўзгача. R-реалиялар энг кўп миллий ва тарихий колоритни қайта тиклаш функциясига эга. L-реалиялар асосан маҳаллий колорит белгилари (диалектик реалиялар) ёки хорижий маданият белглари сифатида ишлайди. С-реалиянинг функционал салоҳияти бадий матнда устунлик қиладиган ва юқорида санаб ўтилган барча функцияларни амалга оширадиган реалиялардир. Шу билан бирга, матндаги С-реалиялар сони категорик транспозицияси туфайли сезиларли даражада ошиши мумкин. Улар рамзий ва ассоциатив функцияларда қўлланилиб, кўшимча маъноларга эга бўлади ва шу билан С-реалиялар синфини тўлдиради.

Глуттони концепт-реалияларнинг функционал имконияларини амалга оширишнинг ўзига хос хусусияти бадий асар доирасида реалиялар йиғиндиси ягона мазмун-эстетик вазифани бажаради ва тасвирланган воқелик ҳақидаги индивидуал муаллифнинг ғоясини акс эттирувчи таркибли комплекс сифатида қаралиши мумкин деган фикрни тасдиқлайди. Бундай мақсадли йўналтирилган комплексни “муаллифнинг индивидуал реаликони ёки идиолекти” атамаси билан белгилаш мумкин. Асарларни ёзиш жараёнида тақдим этилган элементларнинг ўзаро таъсири, концептларнинг семантик тўйинтирилиши ва натижада уларнинг вербализацияси содир бўлади. Умун олганда, муаллифнинг концептосфераси шахсий тажрибаси, дунёқараш ва қадриятларига асосланган бўлиб, улар ёзувчи ижодининг асосий ёки устувор мотивларини ташкил қилади. Ёзувчининг шахсий ҳаётидаги воқеалар ёзувчи ижодий фаолиятининг барча даражаларида акс этади: лингвистик ва стилистик воситаларни танлашда, асарлар персонажларини тақдим этишда ва ҳоказо [11, 42].

АДАБИЁТЛАР

1. Арутюнова Н.Д. Образ: [опыт концептуального анализа] // Референция и проблемы текстообразования: Сб. науч. тр. / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1998а. – С. 117-129.
2. Влахов С. И. Непереваемое в переводе / С. И. Влахов, С. П. Флорин. – Международные отношения, 1980. – 342 с, С. 30
3. Конколь М. М. Понятие языковой реалии в отечественной и зарубежной лингвистике / М. М. Конколь // Россия и Запад: диалог культур. 2018. № 19. С. 47-50., С. 47
4. Кретов, А. А. Лингвистическая теория реалии / А. А. Кретов, Н. А. Фененко // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2013, №1. – С. 7-13.
5. Кретов, А. А. Реноминация как проблема переводоведения / А. А. Кретов, Н. А. Фененко // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2011, №2. – С. 154-157.
6. Кубрякова, Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения: Роль языка в познании мира. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
7. Лихачев, Д. С. Очерки по философии художественного творчества. – 2-е изд., доп. – Санкт-Петербург: БЛИЦ, 1999. – 190 с.
8. Қодиров П. Юлдузли тунлар (тарихий роман). Тошкент: Шарқ, 2004. – 543б.
9. Nord, C. Translating as a Purposeful Activity: Functionalist Approaches Explained / C. Nord. Manchester: St. Jerome Publishing. 1997
10. Starry nights: novel / Bobur. Translators: I.M. Tukhtasinov, U.R. Yoldoshev, A.A. Khamidov. Editor-in-Chief: E. Muratova, Sh. Sirojiddinov. Editors: Elise Brittain (USA). – Samarkand: SamSIFL, 2018. – 446 p
11. Turdieva N.Yo., & Davirov N.Sh. (2023). The Interpretation Of The Writer's Idiotic Style In Cognitive Aspects. Texas Journal of Philology, Culture and History, 14, 38–42. Retrieved from <https://zienjournals.com/index.php/tjpch/article/view/3315>